

**MEMLÛKLERDE DEVLET KURUMLARINDA
YAŞANAN DEĞİŞİMLER: NİYÂBETÜ'S-
SALTANA VE ATABEKÜ'L-ASÂKİRLİK ÖRNEĞİ**

INSTITUTIONAL SHIFTS IN THE MAMLUK
STATE: THE CASE OF THE NİYÂBAT AL-
SALTANA AND THE ATÂBAK AL-'ASÂKİR

Nihal GEZEN

19

MEMLÛKLERDE DEVLET KURUMLARINDA YAŞANAN DEĞİŞİMLER: NİYÂBETÜ'S-SALTANA VE ATABEKÜ'L-ASÂKİRLİK ÖRNEĞİ

INSTITUTIONAL SHIFTS IN THE MAMLUK STATE: THE CASE OF THE NİYÂBAT AL-SALTANA AND THE ATÂBAK AL-'ASÂKİR

Nihal GEZEN ¹

2

Anahtar Kelimeler:

Memlûk Devleti,
Niyâbetü's-saltana,
Atabekü'l Asâkir
İbn Haldun,
Mısır.

Keywords:

Mamluk State,
Regency,
Atabaq al-Asâkir
Ibn Khaldun,
Egypt

ÖZ

Orta Çağ'da Sultanlar, devletin varlığını sürdürebilmek için devlet kurumlarını ayakta tutmakla yükümlüydüler. Bu nedenle belirli bir askerî zümrenin desteğini sağlamak zorundaydılar. Memlûk Devleti Sultanları, iktidara gelmelerini ve güç kazanmalarını, kendilerine sadakat gösteren adamlarına ve bağlılık sergileyen memlûk topluluklarına borçluydu. Bu durumda Sultan, kendisini tahta taşıyan emirlere karşı üstünlük sağladı. Devletin kurumları, iktidar ve hiyerarşik yapıyı ortaya koyar, bu kurumlar boş kalmaz, aksi halde toplumsal düzen tehdit altında olur. Makam sahibi, makamın ayrıcalıklarından faydalanmaya başlarsa, devlet için tehlikeli durumlar ortaya çıkar. Sultanlar zayıflık gösterdiğinde, nâibü's-saltana ve atabekü'l-asâkir gibi üst düzey görevliler devleti yönetmeye başlar. Bu kişiler, fırsatları kendi lehlerine çevirerek sultanı kontrol altına alır. Niyâbetü's-saltana ve atabekü'l-asâkirlik, Memlûklerde siyasi iktidarın dinamiğini oluşturan iki kilit kurumdur. Bu kurumların siyasi iktidar üzerindeki etkileri zamanla değişmiştir. Nâibü's-saltanalar ve atabekü'l-asâkirler görev ve yetki bakımından ikinci sultan gibiydiler. Ancak her iki kurumun başındaki emir, sultanlık üzerinde aynı etkiye sahipti. Güçlü emirlerin atabekü'l-asâkir unvanını alması, niyâbetü's-saltananın etkisini azalttı. Yine de bu iki kurum, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar, diğer devlet kurumlarından daha fazla etkili olmuş ve varlıklarını sürdürmüştür.

ABSTRACT

In the Middle Ages, Sultans were obliged to maintain state institutions to ensure the continuity of the state. For this reason, they often needed the support of a specific military group. The Sultans of the Mamluk State owed their rise to power to loyalty of their retainers and the allegiance of Mamluk communities. In this context, the Sultan, by virtue of his position, held superiority over the amîrs who elevated him to the throne. The institutions of the state reveal the power and hierarchical structure within the state, these offices cannot remain vacant as it endangers social order. If office holders exploit their privileges, it posed a threat to the state. When Sultans displayed weaknesses, high-ranking officials such as the nâ'ib al-saltana (viceroys) and the atâbak al-'asâkir (commander-in-chief) would begin to govern the state. These officials leveraged their positions to dominate the Sultan. The offices of niyâbat al-saltana and atabaq al-asâkir were the two pivotal institutions forming the political power dynamic in the Mamluks. The impact of these institutions on political power evolved over time. The nâ'ibs and atâbaks were akin to second sultans in terms of duties and authority. However, the emir occupying either position held comparable authority over the sultanate. The fact that powerful emirs often held the title atâbak al-'asâkir gradually diminished the influence of the niyâbat al-saltana. Nevertheless, these two institutions remained more influential than other administrative bodies from the foundation to the fall of the Mamluk state.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nhlgzn@gmail.com, Orcid No. 0000-0002-3075-2532.

Alıntılanmak için/Cite as:
Gezen N. (2026) Memlûklerde Devlet Kurumlarında Yaşanan Değişimler: Niyâbetü's-Saltana Ve Atabekü'l-Asâkirlik Örneği, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 1-14

GİRİŞ: İBN HALDUN'UN TEORİSİNDE YÖNETİCİ VE YARDIMCILARI

Devletin yöneticisi konumunda bulunan Sultanlar/ Hükümdarlar, devletlerini yönetirken her halükârda kendilerine bu işte yardımı dokunacak insanlara ihtiyaç duyarlar. Esasında onlar, basit işlerinde dahi kendilerine yardımcı olunması hususunda, yardıma muhtaç konumdadırlar. Bununla beraber *sultanların* insanları sevk ve idare hususunda, halkın yönetimi ile ilgili siyasette, yardıma çok daha fazla ihtiyacı vardır (İbn Haldun, 2011, s.482).

Devletin idaresinde Sultanlar, aynı nesepten olan yahut terbiye itibarıyla aynı şekilde eğitime tabi tutulmuş ya da eskiden beri devlete dost ve taraftar olan yakınlarından yardım isterse, bu çok daha makbul olanıdır. Zira yardım isteyenle, istenilen arasında huy ve mizaç uyumunun olduğu bilinmektedir. Neticede Sultan, kılıçla, kalemle yahut görüş açıklayarak veya bilgi yoluyla onlardan kendisine yardım etmelerini ister. Hükümdar tüm devlet işlerini nezaret etme görevini bir kişiye verebilir. Ancak bu işi yapma konusunda, kişinin yeterliliğine ve kudretine itimat ettiği takdirde bu hükme varır. Bunun için tek bir görevli olabileceği gibi muhtelif kişiler de söz konusu olabilir. Bu görevlerden ve görevlilerden her biri birçok dala ayrılarak farklılık ve çeşitlilik arz etmektedir (İbn Haldun, 2011, s.482-483).

Devletin yöneticisi konumunda olanlar, devletin ve kendi iktidarlarının devamlılığını sadece kendilerine bağlılık gösterenler ile gerçekleştirebilirler. Nitekim mevcut tüm hallerinde yanlarında olanlar ve destek verenler, onlardır. Yönetici, onların desteği ile devlete ve kendisine yönelik tüm saldırıları bertaraf eder. Dolayısıyla yönetici, kendisine bu denli yakın olan ve kendisine bu denli ihtiyaç duyduğu adamlarını, devlet kurumlarındaki en üst veyahut önemli pozisyonlara getirmek durumundadır. Çünkü galibiyet ve zafer gibi hususlarda kendisine yardımcı, hâkimiyeti konusunda ortakları ve diğer devlet işlerinde paydaşları konumunda olan, onlardır. Bu vaziyet, hükümdarın iktidarını müstakil olarak kuvvetlendirene kadar sürer. İktidarını sağlamlaştıran hükümdarın ilk işi, iktidarına engel teşkil edebilecek olanları kendisinden uzaklaştırmak olacaktır. Bu durumda, söz konusu hükümdara en başta

yardımcı ve yakın olanlar, adeta onun düşmanı haline gelirler (İbn Haldun, 2011, s.411). Zira artık ortak bir amaç ve eylem için girişilen ortaklık sona ermiştir.

Sultanlar iktidarlarını sağlamlaştırdıktan sonra, devlete ait önemli kurumların ve makamların başındaki görevlileri, artık düşmanı olarak görmeye başladıkları bu zamanda, onları görevlerinden uzaklaştırıp, yerlerine daha sonra güven duydukları kişileri tayin etmeye başlarlar. Çünkü Sultanlar, onların zaman içerisinde kendilerine olan sadakatin azaldığını, kurulan yakınlık münasebetiyle yani içli dışlı olmanın yarattığı hal sebebiyle oluşan havanın iktidara ve devletin işleyişine zarar vereceği kanaatine sahip olurlar. Bu durumda ise, devletin işleyişi bozulmaya başlar. Nitekim görevlerinden azledilen ve aşağılanan emirler, Sultanın düşmanlığına maruz kalmaları karşısında, ona karşı kin beslemeye başlarlar. Bunun sonucunda da Sultanın ve devletin başına zeval gelmesi için en küçük bir fırsatı dahi kollamaya başlarlar. Tüm bunlar, tarih sahnesinde devleti yıkılışa doğru götüren ve tarihte iz bırakan hadiseler olarak karşımıza çıkmaktadır (İbn Haldun, 2011, s.411-412).

Bir yönetici/sultan/hükümdar iktidarı, ister belirli bir soya mensup olduğu için isterse de güç-kuvvet mücadelesiyle elde etmiş olsun, her halükârda mevcut iktidar sahibine yakın mevkilerde yer alan vezir, nâibü's-saltana gibi üst düzeylerde hizmet verenler, saltanat makamına göz dikebilirler. Devletin bu duruma gelmesinin, devletin saltanat anlayışıyla beraber yaşanan zamanda gelişen siyasî ve askerî hadiselerle istinaden pek çok sebebi bulunmaktadır. Ancak kesin olan bir şey varsa o da iktidar sahibinin devlet işlerinde ve yönetimde zaaf göstermeye başlamış olmasıdır. Bunun akabinde de Sultana yakın bir şekilde hizmet eden üst düzey emir, iktidar için tüm fırsatları kendi lehine kollamaya başlar. Nitekim tarihte güç-kuvvet mücadelesi ile kazanılan saltanat biçimlerinde iktidarın mutlak sahipleri, iktidarı diğerlerinden daha fazla arzulayanlar ile bunun için gerekli ortamı sağlayabilecek akla, cesarete ve donanıma sahip olanlar olmuştur.

İktidar için girişimleri ve hevesleri olan kimseler, nispeten güvenilir ve uzun vadeli desteği iki yerde bulabilirler. İlki; kendilerinin de bulunduğu, birlikte hareket ettikleri yoldaşları/asabiyyeleri arasından, yani kendi kavminden

veya aşiretinden olanlar, ikincisi ise kendi kişisel bağlantıları vasıtasıyla oluşturdukları topluluktan destek alırlar. Bu ikincisi, teorik ve prensip olarak ilkinden daha sağlam gözükmetedir. Çünkü bunlar, Sultana *has memlûklerden* teşekkül etmektedir. Bunlar muhtemelen genç ve bağlı oldukları efendileri Sultana, henüz muhalefet edemeyecek kadar siyasi tecrübeden yoksun durumdadırlar. Bu durumda ilk grup, çok sayıda potansiyel destekçi sağlamaktadır. Ancak bu grup aynı zamanda rekabet duygusunu da oldukça yoğun bir şekilde taşımaktadır. Bu vaziyet ise Sultanın iktidarı için tehlike teşkil eder. Bu tehlike ise grubun çıkarlarının birisi tarafından etkin bir şekilde savunulmaya başlanmasıyla ortaya çıkar. Sultan, bu grubun desteğini almaya devam ederken eş zamanlı olarak kendisine bağlı, kendisine özgü bir grup meydana getirirse ancak o vakitte iktidarını garanti altına almış olur. Bu durumda Sultan kaçınılmaz olarak muhaliflerine ve potansiyel rakiplerine karşı her türlü siyasi manevrayı kullanmaktan veya şiddete yönelmekten çekince duymayacaktır (Humphreys, 2016, s.261-262).

Memlûk Devleti Sultanları, saltanatın başına geçip iktidarın sahibi olabilmelerini çoğunlukla kendilerine sadık olan adamlarına ve bunlarla beraber kendilerine bağlılık gösteren bir grup memlûk topluluğuna borçlu idiler. Dolayısıyla sultan bu durumda kendisini saltanat koltuğuna taşıyan emirlere karşı, iktidarı elde etmiş olması hasebiyle üstünlük sağlamış olurdu. Bu emirlerin durumu ise, sultanın sorumluluğu altındaydı.

Memlûk Devleti, karakter yapısı olarak askerî bir oligarşi devleti olması hasebiyle, devletin merkezî kurumunu kaçınılmaz olarak ordu oluşturmaktaydı. Başka bir deyişle ordu, sistemden beslenen temel kurumdu. Bununla beraber ordu, teşkilat ve usulleri itibarıyla kendine özgü birbirinden oldukça farklı görevleri içerisinde barındıran bürokrasinin tamamı değildi. Burada şu ifade edilebilir ki Humphreys'a göre Memlûk Devleti'nin kurumlarının değişimini gösteren ve bunları birbiriyle irtibatlı olarak izah eden geniş tarihi perspektifle hazırlanmış çalışmalar henüz yapılmamıştır (Humphreys, 2016, s.261-262).

1. Memlûk Devleti'nde Nâibü's-Saltana ve Atabekü'l-Asâkirlik Makamlarının İşlevi

Bir devletin kurulması sırasında, kurum ve kuralların

ortaya çıkışı tarihsel bir gerçekliktir. Kadroların tahsis edildiği makam ve unvanlar da etik ve hukuki ilkelerle birlikte şekillenir. Böylelikle gelişen ve hukukla desteklenen bir devlet yapılanması meydana gelir (Hassan, 2010, s.277).

Sultanlar devletin varlığını sürdürmesi amacıyla devlet kurumlarını/makamlarını devam ettirmekle mükelleftirler. Memlûk Devleti'nin saltanat sisteminde, saltanatın soy esasına dayandığı anlayışı geçerli değildi. Sultanlar, saltanatlarını elde ederken ve sürdürürken çoğunlukla belirli bir askerî zümrenin desteğini sağlamak zorundaydılar.

Memlûkler, devletin idaresinin askerî kısmında, tıpkı kendileri gibi askerî bir idare tarzına sahip olan Büyük Selçukluların ve Moğolların usullerini az bir değişikliklerle uygulamaya devam etmişlerdir. Bu devletlerde idari ve askerî görevler, asker olan ümeranın elinde bulunmaktaydı. Erbâbı Seyf denilen bu grubun içerisinde *nâibü's-saltana*, *naib-i kâfil*, *atabekü'l-asâkir* vd. askerî sınıftan yetişmiş olan emirler, Memlûklerin idaresi altında bulunmaktaydı (Uzunçarşılı, 1988, s.294; İbn Şahin ez-Zâhirî, 1984, s.111).

Memlûk Devleti'nde, Abbasi Devleti'ndeki gibi vezirlik kurumuna denk gelen bir makam bulunmamaktadır. Bu kurumun Memlûklerdeki nüfuzu sadece vazifesi dâhilinde sınırlıydı (Uzunçarşılı 1988, s.295). Memlûk Devleti'nde sultanlar, devlet işlerinin yürütülmesi amacıyla daimi olarak değişen askerî görevliler ile devleti yönetirlerdi. Tam da bu sebepten idari sistemin uzun vadedeki değişimi hakkında bilgi verebilecek olan idari bir makam ve görevli de bulunmamaktadır (Humphreys 2016, s.261; el-Kalkaşendî 1914, s.277). Bu durum, devletin doğrudan saltanat sistemiyle alakalı bir husustu.

Memlûklerde sultanın iktidara taşınmasında ve sultanın iktidarının ilk yıllarında, onu iktidara taşıyan emirlerin lideri konumunda olan emirler, istisnaları olmak kaydıyla, sultan tahta oturur oturmaz *nâibü's-saltana* veya *atabekü'l-asâkir* yahut her iki unvanı da bir arada deruhte eden bir pozisyona getirilmekteydiler. Ya da mevcut sultanın *nâibü's-saltana* veya *atabekü'l-asâkiri* yahut her ikisi olma vasfını taşıyan emir, Sultanın tahttan hal edilmesi suretiyle, kendilerinin de destek verdiği yeni sultan adayının tahta

geçirilmesiyle beraber başlangıçtaki mevcut pozisyonlarını korumaktaydılar. Onların bu makamlara layık görülmesinin sebebi yahut kendileri gibi güçlü kuvvetli emirler dururken, sultanlık makamından sonra en üst düzeyde yer alan niyâbetü's-saltana yahut atabekü'l-asâkirlik makamlarını elde edebilmelerinin güçlü bir sebebi bulunmaktaydı. Bu sebep onların sultandan sonra saltanat makamını en fazla arzulayan ve iktidara hevesli olup bunun için gerekli nüfuza diğerlerinden daha fazla sahip olmalarıdır. Aksi halde onların devletin üst kademelerinde dahi yer almaları söz konusu olamazdı.

Niyâbetü's-saltana ve atabekü'l-asâkirlik, Memlûklerde devletin siyasi iktidarında kilit vazifesi gören iki kurumdur. Peki, bu iki kurumun siyasi iktidar üzerindeki tesirleri nedir ve zaman içerisinde nasıl gelişme ve dönüşme kaydetmiştir? Memlûklerde niyâbetü's-saltana ve atabekü'l-asâkirlik kurumlarının devlet protokollerindeki yerleri, devletin siyasi atmosferine bağlı olarak ilk sırada ya da daha alt sıralarda görülmektedir. Gelişen olaylara istinaden zaman içerisinde bu kurumların önemini yitirdiği, yetkilerinin kısıtlandığı ve görevlerinin devletin bir diğer kurumuna intikal ettiği görülmektedir.

İlk olarak atabey unvanı ve bununla ilgili olarak atabeylik kurumuna baktığımızda, bu kurumun Selçuklulardan önceki Türk-İslam devletlerinde var olup olmadığı hususuna dair net bir bilgi mevcut değildir. Ancak bu kurum Türklere ait bir kurum olup, Selçuklular ile birlikte ön plana geçmiştir. Atabey unvanı ve atabeylik kurumunun köken ve mahiyet itibarıyla Kafkaslarda bazı Türklerin, çocuklarının eğitimi ve terbiye edilmeleri için onları başka ailelerin yanına göndermeleri üzerine tezahür ettiği bilinmektedir. Bu çocukların eğitimi üstlenen ailenin reisine atalık denilmiştir. Tarihte, atabey unvanını ilk kez Nizamülmülk kullanmıştır. Sultan Alparslan, oğlu Melikşah'ın devlet işlerinde tecrübe kazanması için Nizamülmülk'ü görevlendirmiştir. Ona "Ata Hoca" veya Atabey unvanını vermiştir. Bu tarihten itibaren ise, bu unvan minvalinde oluşan kurum, tarihi tekâmülü çerçevesinde gelişme kaydederek üst düzey bir devlet memurluğu şekline dönüşmüştür. Nitekim Selçuklu Sultanları bilhassa uç eyaletlerini aile üyelerine taksim ederken, yaşları henüz küçük olan şehzadelere, vasî ve mürebbi sıfatıyla çoğunlukla kumandanlar arasından

seçilen atabeyler tahsis etmişlerdir. Atabeyler buna göre, hizmetinde bulunduğu kişinin, terbiye ve eğitimi ile alakadar olup, onun adına eyaletinin yönetimini de üstlenmekteydi. Bu cümleden onlar devlet işlerinde önemli bir role sahiptiler (Aksarayî, 2000, s.18). On ikinci yüzyılın ilk yarısında Doğu ve Güney Anadolu'dan Mısır'a kadar çok geniş coğrafyalarda görülen atabeylik kurumunun, bilhassa bu coğrafyalardaki kayda değer en dikkat çeken özelliği; Haçlılara karşı verilen mücadelede etkili olmasıdır. Atabeylik unvanı ve kurumu, uygulaması olan her bir devlette yaşanan tarihi seyre istinaden bir takım farklılıklar göstererek varlığını sürdürmüştür. Bu unvan ve kurum, bazı devletlerde ve yaşanan bazı tarihi dönemlerde sadece mesul olduğu kişinin eğitimi üstlenmesi dolayısıyla atabeyin askerî ve idari işlerden uzak kalması sebebiyle "lala" tabirine tekabül ederek varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Alptekin, 1991, s.39; Atik, 2018, s.129, 130).

Selçuklular zamanında, öncelikle bir unvan olarak ortaya çıkan atabeylik, zaman içerisinde önemli bir devlet memuriyetine dönüşmüştür. Atabeylerin Selçuklu şehzadelerinin anneleri ile evlenmeleri neticesinde önemleri ve konumları artış gösterip, doğrudan Selçuklu Sultanına bağlanıp, bulundukları bölgelerde onların naibi sıfatıyla adeta yarı bağımsız bir sultan gibi hareket etmişlerdir. Bu durumda atabeylerin, hükümdarların vefatı sırasında, yaşanması muhtemel taht kavgaları esnasında, atabeyi ve naibi olduğu şehzadeyi tahta çıkarmak suretiyle devletin yönetimini ele geçirmek için bir takım faaliyetler içerisine girdiği bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti zamanında, Moğolların tahakkümünden önce, sultanlar ve tecrübe sahibi kumandanlar tarafından atabey şeklinde tayin edilen beyler, büyük divanlara katılıp, devlet işlerinde önemli rol oynarlardı. Eyyubiler zamanında askerî bir vazife ve unvan olarak kullanılan bu kurum, Memlûkler zamanında da aynı maksatla kullanılmaya devam etmiştir. Memlûklerde başkumandan vazifesi gören bu unvana sahip görevli, niyâbetü's-saltana kurumundan sonra en nüfuzlu kurum olarak görülmüştür. Atabekü'l-asâkir olarak nitelenen bu unvan, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısından itibaren, atabey veya atabekü'l-cüyüş olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu devlette bu görevde bulunanlar, niyâbetü's-saltana görevini de aynı anda deruhte edebilmişlerdir (Alptekin, 1991, s.399).

Atabeylik kurumu, Eyyubiler ve Memlûkler zamanında başlangıç itibariyle, Selçuklular zamanındaki mahiyetini korurken, zaman içerisinde ordu kumandanlığı şekline dönüşmüştür. Öyle ki Memlûklerin Halep ve Şam naipliklerinde bulunan atabeylere, atabekü'l-cüyuşun yanı sıra beylerbeyi de denilmeye başlanmıştır. Atabeyler, merkezî otoritenin olduğu vakitlerde, bağımsızlık için açıkça faaliyetlerde bulunamamışlar ancak devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda çoğu atabey, vasîsi veyahut naibi olduğu şehzadelerin yerine, kendi adlarına hâkimiyetlerini icra etmeye başlamışlardır. On beşinci yüzyıla kadar önemini muhafaza eden bu kurum, bu yüzyılda eski önemini yitirerek, üçüncü derecede bir makam halini almıştır (Alptekin, 1991, s.39, 40).

Memlûklerde atabeylere, atabekü'l-asâkir, atabekü'l-cüyuş veyahut emir-i kebîr denmekteydi. Emir-i kebîr tabiri Memlûklerde sadece atabekü'l-asâkirler için kullanılırdı. Bu yüzden onun kapısında ordu kumandanı olması dolayısıyla diğer büyük emirlerden farklı olarak dört davul, dört zurna, dört nefir ve dört kös çalınması kanundu. Atabekü'l-asâkirler, nâibü's-saltanadan sonra gelen binbaşı emirlerin başı ve emîrü'l ümerâ idi. Sadece atabek kelimesi; emirin lalası, mürebbisi, atabekü'l-asâkir şeklinde kullanıldığında ise; emîrü'l ümerâ anlamını ifade etmekteydi. Atabekü'l-asâkirler, Mısır'daki tüm devlet askerinin kumandanı olup, Mısır'da bulunmaktaydı. Ancak on beşinci yüzyıl içerisinde eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Atabekü'l-asâkirin emretme ve yasak koyma gibi bir vazifesi bulunmamaktaydı. O, kumandanlık sebebiyle şeref ve itibar sahibiydi (Uzunçarşılı, 1988, s.352-353; İbn Tagrıberdi, 2013, s.581; Ayalon, 2015, s.13, 76).

Nâibü's-saltana ise, sultana vekâlet eden veyahut tayin edildiği yerde, sultanı temsil eden görevlidir. Niyâbetü's-saltana görevine, Anadolu Selçuklu Devleti'nde, Memlûklerde ve Delhi Sultanlığında rastlanır. Söz konusu devletler içerisinde bu makam, en çok Memlûklerde önem arz etmekteydi. Kaynakların bildirdiğine göre tarihte bu unvana ve makama ilk olarak 1220 yılında, I. Alaeddin Keykubad'ın cülusu sırasında rastlanmaktadır. Bu makamda yer alan görevli için “*niyabet-i hazreti saltanat*”, “*niyabeti-i hazreti ulya*”, “*niyabet-i saltanatı Rum*”, “*naibü's-saltanatı'l muazzama*”, “*naibu'l hazre*”

gibi unvanlar da kullanılmıştır. Bu makama getirilen emirler, bu makama getirilmeden evvel devletin diğer önemli kurumlarında hizmet vermekteydiler. Nâibü's-saltanalara Memlûk Devleti'nde ise, “*naibü'l-hazre*”, “*naibü'l-uzma*”, “*naibü'l-kâfil*” “*kafilü'l-memâliki's-şerife*” vb. unvanlar verilmiştir. Onlar, askerî sınıfın en üst düzeyindeki *emir-i mie* (el-Kalkaşendî, C. IV, 1914, s.14; Koprman, 2005, s.634) ve *mukaddemu'l-elferin* en kıdemlileri arasından seçilirdi. Bazen atabekü'l-asâkirlerde bu makama tayin edilirdi veyahut iki görevi de birlikte yürütebilirlerdi (Kucur, 2016, s.313-314; el-Ömerî, 1988, s.95; el-Kalkaşendî, C. XI, 1914, s.134). Adeta ikinci sultan konumunda olup, devletin en yüksek rütbeli emiri olsa da nâibü's-saltana, askerî kumandayı elinde bulundurmazdı (Holt, 1988, s.238).

Memlûklerdeki niyâbetü's-saltana görevi, adeta Osmanlı Devleti'ndeki vezirlik makamına tekabül etmektedir. Nitekim nâibü's-saltana, askerî ve idari sahada yetki sahibiydi. Memlûk Devleti'nde nâibü's-saltana, devletin neredeyse tüm işlerinde yetki sahibi olup, sultanın vekiliydi. Sultan gibi hükmedebilme özelliğine sahip olan bu görevlinin, sultanın tuğrasını koyduğu tevki, menşur vs. üzerinde alameti mahsusası bulunmaktaydı. Bu sebepten büyük imtiyaza sahip olup, adeta ikinci bir sultan konumundaydı (Uzunçarşılı, 1988, s.349-351).

Memlûk Devleti'nde nâibü's-saltananın belli başlı görevleri, sorumlulukları ve yetki alanları bulunmaktadır. Uzunçarşılı'ya göre nâibü's-saltana, Sultana danışmadan asker toplar ve istihdam eder, memur ve kâtipleri değiştirir, sadece vezir, dört mezhep kadısı, sırkatibi ve divanı askerî kâtiplerini değiştirirken veyahut oraya birilerini tayin etmek istediği zamanlarda Sultana bu durumları danıştırdı. Bununla beraber mali işler gibi yaptığı bütün işlerden Sultana haberdar ederdi. Nâibü's-saltanalar, sultanın merasim ve alaylarında askerle beraber atlanırdı, asker onun emrinde bulunurdu. Ayrıca sultan gibi dârü'l-adl'de ümeranın huzura girişiyle divan akdederdi. Onun önemli işlerinden birisi de askerî divana başkanlık etmektir. Başlangıçta uzun bir müddet tek yetkili sadece kendisiydi. Dolayısıyla askerî divanın reisi kendisiydi. Sultan el-Melik en-Nasır Muhammed, niyâbetü's-saltana makamını ilga edince, ancak o zaman nazırı ceyş, Sultanla temas ederek, askerî işler için Sultandan doğrudan direktif aldı

ve bu durum niyâbetü's-saltana makamı tekrardan ihdas edilse dahi bu şekilde devam etti. Yani nazırı ceşş, askerî meselelerde artık nâibü's-saltana ile temas kurmayarak doğrudan Sultan ile temas haline geçmiştir (Uzunçarşılı, 1988, s.349-351).

Memlûk Devleti'nde niyâbetü's-saltana ve atabekü'l-asâkirlik kurumlarının işlevsel açıdan etkili bir şekilde var olmasının sebebi, devletin siyasi iktidar yapısının gereği ve sonucu olarak bu kurumların varlık sürmesine müsait bir siyasi zemine sahip olmasıdır. Nitekim Memlûklerde sultanlar başa geçmeden önce saltanatlarının alt zeminini hazırlamak zorundaydılar. Devletin siyasi iktidar biçimine, yapısına ve tarihine uygun olarak niyâbetü's-saltana ve atabekü'l-asâkirlik makamlarının diğer makamlardan farklı olarak bilhassa kuruluş ve gelişme zamanlarında üst düzeyde etkili bir makam halini aldığı görülmektedir. Memlûklerde söz konusu iki makamın, devletin siyasi iktidar tarihindeki seyrine muvazi olarak gelişme kaydettiği gözlemlenmektedir.

2. Siyasi İktidar Bağlamında Niyâbetü's-Saltana ve Atabekü'l-Asâkirlik Kurumlarının Gelişimi ve Dönüşümü

Devletin kurumları ve makamları, iktidarı ve hiyerarşik yapıyı açığa vurur. Makam ve makamın sahibi arasında karmaşık bir bağlantı vardır. Devletin makamları boş kalmaz. Kalırsa, toplumsal düzenin tehdit altında olduğu anlaşılır. Aynı şekilde makam sahibi, makamının verdiği ayrıcalıklardan istifade etmeye başlarsa devlet için tehlikeli durumlar ortaya çıkmaya başlar (Balandier, 2016, s.87).

Sultanların devlet işlerinde zaaf göstermeye başladıkları zamanlarda başka bir deyişle iktidarlarının sarsılmaya yüz tuttuğu vakitlerde vezir, nâibü's-saltana, atabekü'l-asâkir gibi devletin üst düzeyinde yer alan önemli pozisyonlardaki görevliler, devleti idare etmeye başlarlar. Akabinde devletin idaresini ele geçirmeye başlayan söz konusu kişiler ellerine geçen bu fırsatı, kendi lehlerine çevirmeye ve sultanı kendi tahakkümleri altına almaya başlarlar. Bu cümleden sultanı, devlet işlerinden olabildiğince uzak tutmak için sultanı refaha alıştırıp, onun diğer insanlarla irtibat kurmasına mani olurlar. Zaman içerisinde sultan, baskı altına alınır. Eş zamanlı olarak sultan devlet işlerinden uzaklaşmaya başlar. Beraberinde sultanın sadece şeklen tahta oturan,

el etek öptüren, korkutucu hitaplarda bulunan, perde arkasında kadınlarla birlikte oturan bir işleve sahip olduğu düşünülmeye başlanır. Bundan mütevellit sultan, bir işi çözümleme, karara bağlama, ferman çıkarma, yasak koyma gibi devlet ile alakalı görevlerin ve ordu, hazine, cephe vd. görevlerin vezire yahut nâibü's-saltanaya ait olduğunu düşünmeye başlar. Bu suretle önemli devlet işlerini onlara teslim ve havale eder. Bu sebeple de vezirin/ nâibü's-saltananın/ atabekü'l-asâkirin otoritesi artış gösterirken, sultanın iktidarında zaafırlar oluşmaya başlar. Netice itibarıyla bu durumda sultanın elinden iktidar kayar (İbn Haldun, 2011, s.415).

Bazı zamanlarda vesayet altında tutulan sultanlar, bu durumu fark edebilirler ve bu tahakküm boyunduruğundan çıkmak için teşebbüslerde bulunabilirler. Bunda başarılı olan sultan, kendisine tagallüp eden kişileri ya öldürür veya onları devlet işlerinden uzaklaştırma yolunu seçer. Ancak bu, çok nadir görülen siyasi bir olaydır. Nitekim devlet, bir kez vezir yahut nâibü's-saltananın tagallübü altına girmeye başladığında, bu hal böylece devam eder. Nadiren bu halden çıkılır. Bu durumun yaşanmasının sebepleri ise sultanların refah olarak yetişme hallerinden kaynaklanmakla beraber, çocuk yaşta devlet işlerini yürütemeyecek yaşa ve akıl baliğe ulaşmamış olmalarıdır. Bu sebepler neticesinde onlar, devlet işlerini yürütme ve iktidara tek başına hâkim olma konusunda yetersiz kalırlar (İbn Haldun, 2011, s.415). Memlûklerde sultanın, iktidarını muhafaza etme konusunda zaafa uğradığı zamanlarda, nâibü's-saltana ve atabekü'l-asâkir gibi üst düzey pozisyonlarda yer alan devlet görevlileri, kendilerine iktidar yolunun açıldığı bu zamanlarda oldukça stratejik hareket ederek, iktidarın sahibi olmaya yönelik eylemlerini büyük bir gizlilik içerisinde gerçekleştirirlerdi.

Memlûk Devleti'nin ilk Sultanı Şecerüddür (1250), devletin kendi içerisinde ve dış siyasetinde göstermiş olduğu başarılı siyasi hamlelere rağmen yaklaşık üç aydır süren saltanatının artık daha fazla süremeyeceğini, kendisini tahta taşıyan Memlûkler ile beraber idrak etmişti. Neticede onlar, saltanat meselesinde oluşan bu sorunu, Şecerüddür'ün başkomutanlık vazifesinde bulunan atabekü'l-asâkir İzzeddin Aybek et-Türkmanî ile evlenmesi ve saltanat tahtını ona devretmesi şeklinde aldıkları bir karar ile çözüme kavuşturmuş oldular (Takkuş, 2015,

s.455-463; Holt, 1988, s.239; el-Makrizî, C. I, 1997, s.455-463). Bu süreçte, Memlûklerin henüz kuruluş aşamasında olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, saltanat sistemi dolayısıyla devlet yapılanmasının ileride ne şekilde tezahür edeceğinin şekillenmeye başladığı görülmektedir. Şecerüddür'ün kendisinden sonra tahta çıkabilecek/ çıkartılabilecek bir evladının olmaması ve Memlûkler arasında atabekü'l-asâkir unvanını taşıyan İzzeddin Aybek'in tahta geçirilmesi, atabekü'l-asâkirlik kurumunun siyasi iktidara yakın bir pozisyonda yer aldığını açık bir şekilde göstermektedir.

Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmanî (1250-1257), Memlûk tarihinde atabekü'l-asâkir pozisyonunda iken saltanat makamına ulaşan ilk kişidir. Onu saltanat makamına ulaştıran birden fazla faktör mevcuttu. Bu faktörlerden ilki onun haricindeki diğer Memlûk emirlerinin kendi aralarında saltanat koltuğuna geçebilecek donanımda olan birden fazla emirin mevcut olmasıydı. Bu emirlerin kendi aralarındaki rekabet, aralarından birinin sultan olarak seçilmesine engel olmuştur. Bu vaziyette emirler, kendi adlarına sultanlık için elverişli şartların oluşması amacıyla geçici bir çözüm geliştirmişlerdir. Buna göre emirler, İzzeddin Aybek'i istedikleri an tahttan indirebileceklerini düşündükleri için onun sultan olmasına bir nevi göz yummuşlardır. Bununla beraber İzzeddin Aybek memlûkler arasında dindar ve cömert olması gibi iyi hasletleriyle de tanınmaktaydı (İbn Tağrıberdî, C. I, 1984, s.20; Takkuş, 2015, s.45; Koprman, 1992, s.444, 445).

Mısır tahtında yedi yıl saltanat süren Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmanî, saltanatının ilk üç yılında Eyyubi Devleti ile yaşanan sorunlar sebebiyle Eyyubilerden olan çocuk yaştaki el-Eşref Musa'nın ismen de olsa sultan ilan edilmesine göz yummuştur. el-Eşref Musa'dan, saltanatı geri alacağı süreye kadar onun atabekü'l-asâkiri olmuştur. Bu süreçte akıl baliğ olmamış, küçük yaştaki sultanların adına, askerî işlerin komutanlığını üstlenme vazifesi, atabekü'l-asâkirlere verilen bir vazife halini almaya başlamıştır (Takkuş, 2015, s.9-43; Holt, 1988, s.240). Bu esnada Eyyubi Devleti ile uzlaşıya varılması ve yaklaşan Moğol tehlikesi sebebiyle İzzeddin Aybek ilk işi olarak, saltanat ortağı el-Eşref Musa'yı tahttan indirip, onun adını hutbeden sildirecek, saltanatın başına kendisi geçmiştir (el-Ömerî, C. XXV, 1971, s.229-238; Koprman, 2005, s.562).

Neticede Sultan İzzeddin Aybek et-Türkmanî'nin, eşi Şecerüddür tarafından aniden öldürülmesini müteakip sultanın memlûkleri, İzzeddin Aybek et-Türkmanî'nin oğlu Nureddin Ali'yi tahta oturtmuşlardır. Sultan Nureddin Ali, tahta çıktığında henüz on beş yaşındaydı. Onun sultan olmasına, Şecerüddür'e bağlılık gösteren Memlûkler, itiraz etmesine rağmen Memlûk emirleri, Nureddin Ali'ye biat ettiler (Takkuş, 2015, s.58; el-Makrizî, C. I, 1997, s.463-464). Kutuz, Memlûkler arasında en nüfuzlu ve güçlü olması itibarıyla Sultan Nureddin Ali'nin nâibü's-saltanasıydı (Takkuş, 2015, s.59; el-Makrizî, C. I, 1997, s.495). Sultanın atabekü'l-asâkiri ise Farisü'd-Din Aktay idi. Onu bu göreve, Alemü'd-din Sancar el-Halebî'yi azlederek Kutuz getirtmiştir. Sultan, yaşının küçük olması sebebiyle devlet işlerinde tecrübe sahibi değildi. Üstelik devlet, yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktaydı. Devletin içinde bulunduğu siyasî ve askerî durum hiç iç açıcı bir vaziyette değildi. Tüm bunları göz önünde bulunduran nâibü's-saltana Kutuz, ümerayı ikna etmesi neticesinde sultanı tahttan indirerek, ümeranın da desteği ile sultanlık makamına geçmiştir (el-Makrizî, C. I, 1997, s.507).

Kutuz, nâibü's-saltana iken sultanlık makamına geçen ilk kişidir. Sultan Kutuz, saltanata geçmezden evvel de devlet işleyişi ve idaresi üzerinde oldukça etkili bir nüfuza sahipti. Sultan Kutuz'un saltanatı zamanında Moğollara karşı meşhur Ayn Calut savaşı gerçekleşmiştir. Moğolların yenilmez olduğu inancını kıran bu savaşın öncü kumandanı Baybars el-Bundukdârî, bu savaşla beraber parlamaya, diğer emirler arasında belirgin bir şekilde öne geçmeye başlamıştır. Neticede saltanatta gözü olan Baybars, kazandığı şöhretin ve şartların da elvermesi neticesinde Sultan Kutuz'u öldürme cesareti göstermiş ve onu öldürerek sultan olmuştur. Kutuz'un nâibü's-saltanası İzzeddin Aydemir de dâhil olmak üzere ümera, Baybars'a biat etmiştir (Takkuş, 2015, s.83-87; el-Makrizî, C. I, 1997, s.519-520).

Sultan Baybars tahta geçer geçmez devlet kurumlarına dair atamalarını gerçekleştirmiştir. Sultanın nâibü's-saltanası, Bedreddin Bilik el-Hazindar, atabekü'l-asâkiri ise, Farisüddin Aktay el-Mustârib idi (el-Makrizî C. I, 1997, s.521). Baybars'ın iktidarı zamanında devlet kurumlarındaki hiçbir emir ve kurum sultandan daha

fazla siyasi iktidara tesir edebilecek güce ve fırsata nail olamamıştır. Onun oldukça başarılı geçen iktidar yıllarında, Memlûk Devleti adeta tam manasıyla kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Tam da bu sebepten ötürü, onun iktidarının üzerinde herhangi bir devlet görevlisinin, devletin işleyişine ve sultana doğrudan veya dolaylı olarak bir müdahalesi söz konusu olmamıştır (el-Makrizî, C. II, 1997, s.107). Sultan Baybars vefat etmeden önce, oğullarından es-Said'in kendisinden sonra saltanatın başına geçmesi için emirlerden söz almıştır. Memlûkler, her ne kadar saltanatın babadan oğula geçme kaidesine itibar etmemiş olsa dahi sultanlar, babalık iç güdülerini ya da sahip oldukları nüfuza binaen oğullarını veliaht ilan etmekten geri kalmamışlardır. Bundan dolayı Sultan Baybars'ın on yedi yıl süren saltanatının ardından sırasıyla, oğulları Said Bereke Han ve Bedreddin Sülemiş tahta oturmuşlardır.

Sultan Said Bereke Han (1277-1279), babasının vefat haberini nâibü's-saltana Bilik el-Hazindar'ın gönderdiği bir mektup ile öğrenmiştir. Onun ümera tarafından hüsnü kabul ile sultan ilan edilmesinde nâibü's-saltananın önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir (el-Makrizî, C. II, 1997, s.108; el-Ömerî C. XXV, 1971, s.284). Ancak bir süre sonra ümera, sultanın uygulamış olduğu siyasete tepki gösterdi. Sultan, babasının memlûklerinin yerine, genç memlûklerden oluşan bir grubu kendisine daha yakın tutmaya başladı. Akabinde bu memlûklerin nüfuzu artış gösterdi. Sultanın kendisi için özel olarak oluşturduğu bu *Hasekiyye memlûkleri* ile nâibü's-saltananın arası açılmaya başladı. Çünkü sultan maddi açıdan da onlara, diğer emirlerden farklı muamelede bulunup, onları kayırma eğilimi sergiledi. Sultan, kendisine gösterilen muhalif eylemlere karşı emirlerin bir kısmını her ne kadar tutuklatıp hapse attırsa dahi kendisine oluşan muhalefet daha da artış gösterdi. İçerisinde başta nâibü's-saltana Güvendik es-Sakî, emir Kalavun, emir Bisrî, emir Aytekin el-Bundukdari vs. olmak üzere ümera, sultanın tahttan hal edilmesi için haftalar süren Kal'atu'l Cebel'in suyunun kesilmesi girişimlerinde bulunmaya devam etti. Neticede sultan saltanatına artan bu protesto eylemlerine daha fazla direnç gösteremeyip, kendisini tahttan çekmek zorunda kaldı (el-Makrizî, C. II, 1997, s.117-120; Koprman, 2005, s.589-590).

Sultan Said Bereke Han'dan boşalan tahta, ümera

tarafından kardeşi Bedreddin Sülemiş geçirilmiştir. Sultan Bedreddin Sülemiş (1279) tahta çıktığında henüz yedi yaşındaydı. Onun nâibü's-saltanası İzzeddin Aybek el-Efrem, atabekü'l-asâkiri ise Kalavun'du. Devletin idaresi onun elindeydi. Said Bereke Han'ın saltanatının son zamanlarında emirlerden bir kısmı, Kalavun'un etrafında toplanmaya başlamıştı. Kalavun, Sülemiş başa geçtiğinde adeta saltanatın ortağı gibiydi (el-Makrizî, C.II, 1997, s.119). Sikkeler her ikisinin adına kesilip, hutbeler her ikisi adına okunmaktaydı. Esasında Bedreddin Sülemiş, ümera tarafından tahta çıkarılmadan önce ümera, saltanatı Kalavun'a teklif etti. Ancak Kalavun, buna yanaşmadı. Bunun sebebi, askeriye'nin büyük bir çoğunluğunun Baybars'a bağlı emirlerden oluşması ve Kalavun'un onlardan çekinmesidir (el-Makrizî, C.II, 1997, s.120). Ancak Kalavun ilerleyen zamanda, Baybars'a bağlılık gösteren emirleri devlet kademelerinden tasfiye etmeye, onları tutuklatıp hapsetmeye başlamıştır (el-Makrizî C.II, 1997, s.120). Nihayet nâibü's-saltana Kalavun'un fırsat kolladığı zaman zuhur ettiğinde, o ümerayı toplayarak sultanın yaşının küçük olduğunu, devletin olgun birisi tarafından yönetilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Kalavun saltanat makamını doğrudan değil dolaylı yoldan talep ederek bir nevi siyasi ve askerî konjoktürün gerekliliğine istinaden şartların gereği ve ümeranın da desteğini ve onayını alarak kendisinin saltanat makamına geçirilmesini sağlamıştır. Kalavun'un başa geçmesiyle yüz gün saltanat süren Bedreddin Sülemiş, Kerek'e sürülmüştür (Takkuş, 2015, s.165).

Kalavun, atabekü'l-asâkirlikten saltanat makamına geçmiştir. Baybars'ın ölümünden itibaren iki sene boyunca onun oğullarının saltanat dönemlerinde iktidara sahip olmak için gerekli tüm koşulları lehine çevirerek saltanat yolunda ilerlemiştir. Sultan Kalavun tahta oturduğunda niyâbetü's-saltana makamından İzzeddin Aybek el-Efrem'i almıştır. Onun yerine, her ne kadar başlangıçta bu göreve rahatsızlığı sebebiyle iştirak etmek istemese dahi emir Hüsameddin Toruntay el-Mansurî'yi getirmiştir. Ancak Kalavun, onun rahatsızlığının giderilmesini sağlayarak, niyâbetü's-saltana görevini ona tevdi etti (Takkuş, 2015: 299; el-Makrizî, C. II, 1997, s.123). Kalavun saltanatı döneminde tam manasıyla hâkimiyet kurmayı başarmış bir sultandır. O, devlet kurumlarındaki atamalarını ümeranın

çok fazla bir tesiri olmadan bizzat kendisi yapmıştır. Bu sebepten nâibü's-saltana, askerî seferlere daha çok iştirak etmiş ve saltanat girişimlerinde bulunmaya fırsatı olmamıştır.

Sultan Kalavun'un vefatının akabinde onun yerine oğlu el-Eşref Halil (1290-1293) tahta geçmiştir (El-Makrizî, C. II, 1997, s.218). Sultanın babasıyla ve onun ümerası ile olan ilişkisi iyi değildi. Sultan el-Eşref Halil başa geçer geçmez babasına bağlılık gösteren ümerayı, devlet kademelerinden tasfiye etmeye başladı. Sultan kişisel husumetinden ötürü babasının nâibü's-saltanası Toruntay'ın yerine, Bedreddin Baydara'yı tayin etti (el-Makrizî, C. II, 1997, s.218-219; Takkuş, 2015, s.202; el-Ömerî, C. XXV, 1971, s.301). Neticede sultanın üç yıl süren saltanatı, ümera tarafından öldürülmesiyle son buldu. Sultanın öldürülmesinde lider pozisyonunda olan emir, Baydara idi (el-Makrizî, C. II, 1997, s.249; Takkuş, 2015, s.210). Nitekim o, sultanı öldüren kişi olması sebebiyle sultan seçildi ancak el-Eşref Halil'e bağlı olan memlûkler buna itiraz etti ve Ketboğa öncülüğünde Baydara ve adamlarının yaşamına son verildi. Hal böyle olunca Ketboğa'nın sultan olması beklendi ancak Sultan el-Eşref Halil'in Kal'atul Cebel'de nâibü's-saltana olarak bıraktığı Alemüddin Sencer eş-Şucâî, buna mani oldu. İki emir birbirlerini alt edemeyeceklerini bildikleri için el-Eşref Halil'in kardeşi Nasırüddin Muhammed'e biat ettiler (Takkuş, 2015, s.211; el-Ömerî, C. XXV, 1971, s.315-315).

Sultan Nasırüddin Muhammed ilk saltanatında (1293-1294) henüz dokuz yaşında bir çocuktur. Onun saltanatı zamanında Baydara'dan boşalan niyâbetü's-saltanaya, Ketboğa getirilmiştir. Alameddün Sencer eş-Şucâî ise, vezir idi. Sultan sadece ismen mevcut olup, devletin yönetimi ve idaresi, ümeranın elindeydi. Ketboğa, kendisinden önceki nâibü's-saltanalar gibi emirler arasında çıkan fitneyi bahane göstererek, devletin küçük yaşta bir sultan tarafından yönetilmemesi gerektiğini savunmuş ve akabinde ümera bu iş için onu uygun görerek ona biat etmiştir. Böylelikle Ketboğa niyâbetü's-saltana makamından, saltanat makamına geçmiştir. Sultan Ketboğa (1294-1296) başa geçtiğinde devletin işleri ve idaresi zaten kendisinin elinde bulunmaktaydı. Onun devlet üzerindeki nüfuzu bilhassa vezir eş-Şucâî'nin öldürülmesinden sonra oldukça artmıştı

(el-Makrizî, C. II, 1997, s.249-259, 260; el-Ömerî, C. XXV, 1971, s.315).

Sultan Ketboğa, saltanata geçtiğinde devlet kurumlarında yeniden atamalar gerçekleştirdi. Sultanın Moğol asıllı olması sebebiyle devlet kurumlarında gerçekleştirdiği atamalarda Moğol asıllı olanlara öncelik vermesi, ümera ile arasının açılmasına yol açtı. Onun zamanında niyâbetü's-saltana İzzeddin Aybek el-Efrem'in yerine, Hüsameddin Laçin geçirildi. Zira Laçin, Ketboğa'nın tahta çıkmasında kendisine en çok destek veren emirdi. Devlet işlerinin çoğunun sorumluluğu ve görevi onun üzerindeydi (el-Makrizî, C. II, 1997, s.260-262; Takkuş, 2015, s.45; el-Ömerî, C. XXV, 1971, s.316). Lâçin, Sultan Ketboğa'nın saltanatı zamanında açlık, veba, fiyat pahalılığı gibi yaşanan tüm sıkıntılı süreçlerden kaynaklı olarak Sultanın iktidarı üzerinde tam manasıyla hâkimiyet kuramamasını lehine kullanarak, kendisini iktidara taşıyacak sürecin kolaylıkla ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamıştır. Sonunda o, sultanın saltanatının son bulması için aleni bir şekilde sultana sadakatle bağlılık gösteren ümerayı etkisiz bir hale getirmiş ve onlardan önde gelen pek çok ismi öldürmüştür (el-Makrizî, 2007, s.108-111; el-Makrizî, C. II, 1997, s.266-267, 273-274).

Son olarak Lâçin, Ketboğa'nın en kıymetli has memlûklerinden olan Bektut el-Ezrak'ı öldürdükten sonra kendisini Sultan ilan etme fırsatını buldu (Takkuş, 2015, s.218). Buna rağmen Laçin, kendisinin diğer emirlerden bir farkının olmadığını, onların ortak görüşünün dışında hareket etmeyeceğini beyan etmesiyle ümeranın kendisine sunduğu bazı şartları kabul etmesi üzerine başa geçirilmiştir. Sultan Lâçin (1296-1298) iktidarı üzerindeki baskı azalmaya başladığı zaman sadece kendi görüşüne göre devlet görevlilerinin atamalarında değişikliklere gitmiştir. Sultan Laçin'in nâibü's-saltanası, Şemseddin Kara Sunkur el-Mansurî idi. Ancak o bir müddet sonra tutuklanmış ve yerine sultan tarafından Seyfeddin Mengü Timur el-Hüsamî geçirilmiştir. Ümera bu atamaya çok sinirlenmiş ve tepki göstermiştir. Bunu müteakip yeni nâibü's-saltanaya kısıtlamalar getirmeye çalışıp, nüfuzunun artmasını önlemek için girişimlerde bulunmuşlardır. İlerleyen tarihte bunun kifayetsiz kalacağı görülecektir (el-Makrizî, C. II, 1997, s.277-276, 280; Takkuş, 2015,

s.48-221). Ancak nihayet Sultan Laçin ve nâibü's-saltana, muhalifler tarafından öldürülmüştür (el-Makrizî, C. II, 1997, s.307-308).

Laçin'in saltanatının son bulmasıyla Nasırüddin Muhammed (1299-1309), ümeranın kararıyla ikinci sefer saltanatın başına geçmiştir. Devlet işleri ise başta nâibü's-saltana Sellar olmak üzere ümeranın ileri gelenleri tarafından idare edilmiştir. Yani sultan bu ikinci saltanat döneminde de iktidarı üzerinde nüfuz sahibi değildir. Bu sebepten sultan, kendisini tahttan çekmiştir. Nâibü's-saltana Sellar, kendisinden önceki nâibü's-saltanaların akıbetlerini bildiği için aynı şeyleri yaşamamak için Baybars el-Çaşnigir'in, saltanat tahtına kendisinden daha çok layık olduğunu ifade ederek iktidardan uzak kalmayı tercih etmiştir (el-Makrizî, C. II, 1997, s.311; Takkuş, 2015, s.227).

Sultan Baybars el-Çaşnigir (1309), saltanata geçer geçmez üst düzey devlet kurumlarında yer alan görevlilerin tayin ve azillerini gerçekleştirmiştir. Onun zamanında emirlerin, devletin üst düzeyinde yer almaktan imtina ettiklerini görmekteyiz. Nitekim Sultan Baybars el-Çaşnigir çok geçmeden Nasırüddin Muhammed'in iktidarı ele geçireceğini anlaması üzerine saltanattan çekilmiştir (el-Makrizî, C. II, 1997, s.423-424; İbn Tağrıberdî, C. III, 1985, s.472).

Sultan Nasırüddin Muhammed üçüncü sefer (1310-1341) saltanata geçtiğinde, başarılı bir iktidar dönemi geçirmiştir. O, devlet kurumlarının başına siyaseten başarılı gördüğü emirleri tayin etmiştir. Niyâbetü's-saltana makamına ilk olarak Mısır'da Bektemur el-Cevkandar'ı getirmiştir. Bir sene sonra yani 1311 yılında ise, nâibü's-saltana ve beraberindeki emirleri tutuklatmıştır. Nâibü's-saltananın yerine, Seyfeddin Ergun ed-Devadar en-Nasırî'yi tayin etmiştir (Takkuş, 2015, s.260; el-Makrizî, C. II, 1997, s.442-469, 471-481). Sultan bu üçüncü iktidar döneminde diğer dönemlerdeki saltanat tecrübelerinden dolayı bilhassa önemli devlet kurumlarındaki emirlere karşı oldukça temkinli yaklaşmıştır. Devleti, hiçbir emirin kendi otoritesinin üzerinde etkisi ve tesiri olmadan tek başına idare ettiği bu uzun saltanat döneminde, idarede çok sayıda değişiklik gerçekleştirmiştir. Bunlardan birisi de niyâbetü's-saltanata kurumunu ilga etmesidir (Koprman,

2005, s.611; İbn Tağrıberdî, C. X, 2003, s.279-285).

Sultan Nasırüddin Muhammed'in oğlu Sultan Ebu Bekir (1341) döneminde atabekü'l-asâkir Kusun idi. Kusun'un genç yaştaki sultanla arası iyi değildi. Sultanın ümera ile arasının açılmasına sebep olan Kusun, iki ay içerisinde sultanı tahttan indirmiştir. Yerine beş yaşındaki kardeşi Alaeddin Küçük'ü tahta oturtmuştur. Çocuk sultanın beş ay süren saltanatı boyunca devletin işleri tamamıyla Kusun'un idaresindeydi. Nasırüddin Muhammed'in bundan sonraki oğulları döneminde de devlet yönetiminde ümeranın tesiri çok fazla olup, sultanlar adeta kukla konumundaydı. Bu durum çocuk yaştaki Nasırüddin Muhammed'in torunlarının saltanat dönemleri için de söz konusuydu (el-Ömerî, C. XXV, 1971, s.359-363; Koprman, 2005, s.613-616). Devlet işlerinin idaresi (müdebbirü'l-emir) ve büyük emir (el-emir el-kebir) unvanlarının da atabekü'l-asâkirliğe eklenmesiyle Sultan Nasırüddin Muhammed'in oğulları dönemiyle beraber atabekü'l-asâkirlerin rütbesi artırıldı. Atabekü'l-asâkirler bir nevi nâibü's-saltanaların siyasi iktidar üzerindeki pozisyonlarına sahip oldular. Bu unvan kendisine eklenen diğer rütbelerle beraber genişleyerek değişime uğradı. Bunun sebebi ise emirlerin sahip oldukları güce istinaden, diğer emirler üzerinde sahip oldukları nüfuzlarıdır (Holt, 1988, s.241).

1377 yılında tahta oturtulan es-Salih Hacı'nın, on bir yaşında sultan olması sebebiyle emir Berkuk, sultanın sadece atabekü'l-asâkiri olmayıp aynı zamanda nâibi olarak devlet işlerini yürütmekteydi. Berkuk bu sıfatı ile elindeki geniş imkânları kullandı ve büyük görevleri kendi memlûk ve taraftarları ile doldurdu. Öte yandan bazı vergileri kaldırıp ayar ve vezinde düzenlemeler yaparak parayı kıymetlendirdi. Berkuk'un lehine seyreden siyasi atmosferde, yardımcılarının iki tanesi, Sultan es-Salih Hacı'nın (1381) yanına giderek sultanı ikameti ettiği yerden alıp, saltanattan azlettikten sonra ailesinin kalmakta olduğu eve götürdüler. Akabinde halife ve din adamları, ulema, ümera ve kadılar getirtilerek Berkuk, sultan ilan edildi (İbn Tağrıberdî, C. III, 1985, s.105-107; Koprman: 2005, s.637-638). Sultan Berkuk (1382-1399), saltanatın başına geçmeden önce güvenmediği kişileri devlet idaresinden uzaklaştırmayı başarmıştı. Öyle ki devletin üst idari kurumlarındaki tüm yetkililerin atamaları onun isteği ve arzusu doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu minvalde

o, hâcibü'l-hüccâb Sudun el-Fahri et-Türkî'yi Mısır'da niyâbetü's-saltana kurumunun başına getirmiştir. el-Emir Ayıtmış el-Becasi'yi ise, atabekü'l-asâkirlik kurumunun başına, re'sü nevbelik görevini de ilave ederek tayin etmiştir (Takkuş, 2015, s.355-356).

Sultan Berkuk vefat etmeden evvel oğulları Ferec, Abdulaziz ve İbrahim'in başa geçmeleri ve Ferec'in yaşının küçüklüğü sebebiyle Ayıtmış'ın ona atabekü'l-asâkir olması için ümeradan söz aldı. Sultan Ferec'in saltanatı zamanında atabekü'l-asâkir Ayıtmış, ümera üzerinde söz sahibidir. O, dilediği gibi devlet kurumlarında atamalar gerçekleştirebilmekteydi. Sultan Ferec'in kardeşi Abdulaziz'in saltanatı zamanında ise sultanın yaşının küçük olması sebebiyle atabekü'l-asâkirlik vazifesi ve devletin işleri, Baybars'ın elindeydi. Onun nüfuzu oldukça kuvvetliydi; bu yüzden ümera ile arasında düşmanca ilişkiler yaşanmıştır (Takkuş, 2015, s.377-409, 414).

Sultan el-Müeyyed Şeyh el-Mahmudî'nin vefatı (1412) üzerine ümeranın üç büyük emirinin yardımıyla yerine oğlu Ahmet geçirildi. Bu emirlerden Kackar el-Kardemî, sultanın vasiyeti üzere atabekü'l-asâkir seçilmiştir. Ancak nâibü's-saltana Tatar, atabekü'l-asâkiri yakalayıp, niyâbetü's-saltana vazifesini de üzerine alarak onun yerine geçmeyi başardı. Akabinde Tatar, sultanın annesi Hond Saadet ile evlendi. Böylece emirlerin ve ordunun üzerinde tam manasıyla yetki sahibi oldu. Dolayısıyla sultanın saltanatı çok fazla sürmedi (İbn Tağrıberdî, C. II, 1986, s.312; Takkuş, 2015, s.b445-456, 457).

Sultan Tatar'ın (1421) yerine geçen oğlu Muhammed'in altı aylık saltanatı zamanında devlet işleri, atabekü'l-asâkir Barsbay'ın elindeydi. O da kendisinden önceki diğer atabekü'l-asâkirler gibi sultanın yaşının küçüklüğünü öne sürerek saltanata geçmeyi başarmıştır (İbn Tağrıberdî C. II, 1990, s.400-423; İbn Tağrıberdî, C. III, 1985:209; s.209; el-Makrizî, C. VII, 1997, s.357-358, 383; Takkuş 2015, s.458; El-Makrizî, C. VII, 1997, s.275).

Bir süre sonra tahta çıkacak olan Sultan Çakmak (1438-1453) Barsbay'ın oğlu Yusuf Aziz'i hal edip, kendisi saltanata geçti. Onun atabekü'l-asâkiri emir Kırkmas idi. Çakmak'ın yerine onun vasiyetine binaen oğlu Osman geçirildi. Onun atabekü'l-asâkiri ise İnal el-Ala'î idi. O, bir buçuk ay sonra sultanın yerine geçti (Takkuş, 2015,

s.459-460, 461-462). Sultan Eşref İnal'ın sekiz yıl süren saltanatının ardından 1461 yılında oğlu Ahmet'e biat edildi. Onun atabekü'l-asâkiri ise, Hoşkadem idi. Hoşkadem sultanı tahttan indirip onun yerine geçti (Takkuş, 2015, s.464-465).

1468 yılında Temurboğa saltanatın başına geçti. Onun atabekü'l-asâkiri Kayıtbay idi. O, memlûk emirleri içerisinde en nüfuzlu olanıydı. Emirleri kendisine bağlı hale getiren Kayıtbay, aynı yıl içerisinde saltanata geçti ve otuz yıla yakın bir süre hâkimiyet sürdü (Takkuş, 2015, s.468-469). Kayıtbay'ın 1496 yılında vefatı üzerine sultanın oğlu Muhammet, sultanın vasiyeti ile sultan ilan edildi. Onun atabekü'l-asâkiri olmayı Temurraz eş-Şemsi ile rekabet eden Kansuh Ebu Said ez-Zahir başardı. Devlet işlerini o yürüttü. Devlet kademelerinde değişiklik yapan Kansuh daha sonra kendisini sultan ilan etti. Onun atabekü'l-asâkiri emir Özbek; el-Adil Tumanbay ise veziri ve üstâdüddârı idi (Takkuş, 2015, s.471-473). Kansuh el-Gavri'nin 1516 yılında vefatı üzerine boş kalan Mısır tahtına gönülsüzce nâibü's-saltana el-Eşref Tumanbay geçti. O, Sultan Kansuh'un saltanatı zamanında icraatları ile halkın da gönlünü fethetmişti (Takkuş, 2015, s.478).

SONUÇ

Orta Çağ'da Türk-İslam devletlerinde, devlet memuriyetleri genellikle babadan oğula geçmekteydi. Aynı şekilde iktidar da çoğunlukla babadan oğula geçmek suretiyle devamlılık arz etmekteydi. Ancak Memlûklerin iktidar anlayışında, soy esaslı güdülerek iktidarın sahibi olmak mümkün değildi. Bu bağlamda Memlûklerde, iktidara giden yolda devletin üst düzeyinde bulunan nâibü's-saltanalar ve atabekü'l-asâkirler için bu uygulama, geçerliliği olan bir sisteme dönüşmemiştir.

Nâibü's-saltanalar ve atabekü'l-asâkirler Memlûklerde saltanat makamına kimin geçeceği hususunda son derece kritik pozisyonlarda yer almaktaydı. Saltanat makamına ulaşmada ve siyasi iktidarın kimin elinde olacağı gibi hususlarda çok önemli bir pozisyon olan niyâbetü's-saltana makamının, devletin kuruluş aşaması tamamlandıktan sonra diğer pek çok sebeple etkisizleştirilmeye çalışılması siyasi iktidar açısından anlaşılabilir bir politikaadır. Memlûklerde atabekü'l-asâkirler ve nâibü's-saltanalar, görevlerinin ehemmiyeti sebebiyle devletin üst

yönetiminde yer almaları ve buna bağlı olarak sultanların yaşları ve devlet tecrübelerinin mevcut durumuyla alakalı gelişen siyasi atmosfere bağlı olarak bulundukları pozisyondan saltanat makamına ulaşabilmekteydiler. Ancak nâibü's-saltanalar, atabekü'l-asâkirlere göre yetki ve görev dağılımı bakımından daha üst bir konumda yer almıştır.

Nâibü's-saltanalar, Sultan Nasırüddin Muhammed'in üçüncü saltanat dönemine kadar saltanatın başına kimin geçeceği ile alakalı olarak siyasi iktidar üzerinde doğrudan müdahil idi. Nitekim bu süreçteki nâibü's-saltanalar, devlet işlerini yürütmelerinin yanı sıra çoğunlukla sultanı öldürebilme cesaretinde bulunabiliyorlardı. Ayrıca savaşlarda kendilerini ispat etmeleri gibi meziyetleri ölçüsünde istikrarlı bir siyasi ortamın neticesinde bir nevi liyakatle ve bedelini ödeyerek saltanat tahtına geçebilmekteydiler. Ancak Sultan Nasırüddin'in oğulları ve torunlarının dönemlerinde (1341-1382) niyâbetü's-saltana siyasi iktidar üzerindeki etkisini yitirmeye başlamıştır. Buna paralel olarak atabekü'l-asâkirlik kurumu, sultanların yaşlarının küçük olmasıyla ön plana geçmiştir. Nitekim güçlü, kuvvetli ve nüfuzlu ümera devlet işlerinde etkili olmaya devam ederken, ümeranın sultanları birbirlerine karşı kullanmaları sonucunda atabekü'l-asâkirlerin sahip oldukları unvana ilaveten devlet işlerini idare eden vasıfları (büyük emir) rütbelerine eklenmiştir. Böylelikle atabekü'l-asâkirlik bir zamanlar niyâbetü's-saltananın siyasi iktidar üzerindeki etkili olan rolünü ve pozisyonunu adeta devralmıştır. Nitekim 1382 yılından itibaren Memlûk sultanlarının oğullarını kendilerinden sonra vasî tayin etmeleri, atabekü'l-asâkirlerin siyasi iktidar üzerinde artık niyâbetü's-saltanadan daha ön plana geçtiğini göstermektedir.

Netice olarak nâibü's-saltanalar görev ve yetki bakımından adeta ikinci sultan mesabesindeydi. Ancak ele aldığımız iki kurumun başındaki emirin her ikisi de saltanat makamına tesir edebilme ve saltanat makamını elde edebilme açısından aynı şartlara ve şansa sahip olmuşlardır. Nitekim atabekü'l-asâkirlik niyâbetü's-saltananın kaldırılmak istendiği tarihten itibaren daha ön plana geçmiştir. Zira bu tarihten itibaren Memlûklerde siyasi iktidarın babadan oğula geçirilmek istenmesine binaen sultanların yaşlarının küçük olması, atabekü'l-asâkirlerin sultanlara vasî tayin edilmelerine yol açmıştır. Buna göre güçlü ve nüfuzlu olan

emirlerin atabekü'l-asâkir unvanı alması ve devlet işlerinde söz sahibi olması niyâbetü's-saltanaların ilk zamanlardaki etkilerini azaltmıştır. Ancak yine de devletin siyasi iktidarı üzerinde etkili olan bu iki kurum, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar çoğunlukla diğer devlet kurumlarından daha fazla etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

- Aksarayî, K.M. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çev.: M. Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alptekin, C. (1991). Atabeg, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4: 38-40. İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/atabeg>. Erişim Tarihi: 23.04.2025.
- Atik, K. (2018). Türklerdeki Atabeylik Sisteminin Karşılaştırmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 78(26), 128-134, 10.16992/ASOS.14105
- Ayalon, D. (2015). *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*. Çev.: A. M. Ağır. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Balandier, G. (2016). *Siyasal antropoloji*. Çev.: D. Çetinkasap, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- el-Kalkaşendî, A.A. (1914-1917). *Subhu'l a'sâ fî sinâ'ati'l inşâ*. C. III-IV-XI, Kahire: Dârü'l-Kutubi'l-Hadîviyye.
- el-Makrîzî, T.A.A. (1997). *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. C. I-VII, Tah.: M. A. Ata, Beyrut.
- el-Makrîzî, T.A.A. (2007). *Kitâbü İğâseti'l-ümme bi keşfi'l gumme*. Tah.: K. H. Ferhan, Kahire.
- el-Ömerî, F. (1971). *Mesâlikü'l ebsâr fî memâlik emsâr*. C. XXV, Tah.: K. S. el-Cubûrî, Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Ömerî, F. (1988). *et-Ta'rîf bi'l mustalahi's-şerîf*. Tah.: M. H. Şemseddin, Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hassan, Ü. (2010). *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğubatı.
- Holt, P. M. (1988). *Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı*. Çev.: S. Kortantamer, *Belleten*, 202(54), 227-246.
- Humphreys, R. S. (2016). *İslam Tarihi Metodolojisi*. Çev.: M. Bedir & F. Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Haldun. (2011). *Mukaddime I*. Haz.: S. Uludağ, İstanbul: Derghâh Yayınları.
- İbn Şahin ez-Zâhirî, G.H. (1894). *Zübdetü keşfi'l-Memâlik ve beyânî't-turuk ve'l-mesâlik*. Neş.: B. Ravis, Paris.
- İbn Tagrıberdî. (2013). *en-Nücûmu'z-Zâhire*. Çev.: A. Batur, İstanbul: Selenge.
- İbn Tağrıberdî, M.C.Y. (1984-2003). *el-Menhelü's Sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l Vâfi*. C. I-III-IV-X, Neş.: M. M. Emin-N. M. Abdülaziz, Kahire.
- İbn Tağrıberdî, M.C.Y. (1990). *Havâdisü'd-dühûr fî Meda'l Ey-yâm ve's Şühûr*. C. II, Tah.: M. K. İzzeddin, Beyrut.
- Koprman, K. Y. (1992). "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Koprman, K. Y. (2005). *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman Makaleler*. Haz.: E. S. Yalçın & A. Çetin, Ankara: Berikan.
- Kucur, S. S. (2006). "Nâib-i Saltanat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32:313-314. İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/naib-i-saltanat>. Erişim Tarihi: 23.04.2024.
- Takkuş, M. S. (2015). *Tarihü'l Memalik fî Mısır ve Biladîş Şam*. Beyrut: Darü'n-Nefais.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.